

Željko Vaško

AGROTURIZAM NA POV RATNIČKIM PORODIČNIM POLJOPRIVREDNIM GAZDINSTVIMA KAO OSNOVA RAZVOJA RURALNOG TURIZMA U SJEVERNOJ DALMACIJI

Abstrakt: Socijalna uključenost i pristup zapošljavanju i dalje ostaju izazovi za srpske povratnike u Hrvatsku. Povratnička neselja se nalaze u zaleđu turističkih destinacija na jadranskoj obali, gdje borave mahom strani turisti koji imaju izgrađenu turističku svijest i potrebu za kombinovanjem različitih turističkih sadržaja tokom boravka na primarnoj turističkoj destinaciji. Pored njih, sve je više turista koji se odlučuju da svoje vikende i odmore primarno provedu u ruralnom području, što pogoduje razvoju agroturizma. U tom kontekstu agroturizam, uklopljen u ponudu ruralnog turizma, može biti uspješna dopuna osnovne turističke ponude boravka na moru ili poseban turistički proizvod, a za povratnička porodična poljoprivredna gazdinstva pružanje turističkih usluga može biti dobar izvor osnovnih ili dopunskih prihoda. Agroturizam je već prisutan u određenoj mjeri u turističkoj ponudi Sjeverne Dalmacije, a da bi se on dalje razvio i u pružanje te vrste usluga u većoj mjeri uključila povratnička srpska populacija neophodna pretpostavka je uspješan međunacionalni dijalog i pomirenje. Svi učesnici u projektu razvoja agroturizma u Sjevernoj Dalmaciji bi od te saradnje imali ekonomsku korist, tako da bi to predstavljalo primjer „win-win“ kombinacije u kojoj svaki učesnik nešto dobija, a ništa ne gubi.

Ključne riječi: agroturizam, povratnička porodična poljoprivredna gazdinstva, Sjeverna Dalmacija.

Uvod

Hrvatska je 2011. godine imala 4,28 miliona stanovnika, od čega je pripadnika srpske nacionalnosti bilo 186.633 (Arsović, 2020). Prema UNHCR (2021) podacima u Hrvatsku su se vratila 132.922 povratnika srpske nacionalne manjine, više od polovine onih koji su izbjegli 1995. godine. Prema istom izvoru „socijalna uključenost i pristup zapošljavanju i dalje ostaju izazovi za srpske povratnike tijekom njihove reintegracije u Hrvatsku”. Stoga je stvaranje uslova za ekonomsku reintegraciju povratnika, odnosno njihovo zapošljavanje, možda i ključni motiv za povratak i opstanak povratnika. Socijalna uključenost i pristup zapošljavanju i dalje ostaju izazovi za srpske povratnike u Hrvatskoj. Dobar dio povratničke populacije se vratio ili se vraća u ruralna područja Sjeverne Dalmacije, još konkretnije na seoska imanja koja imaju resurse za poljoprivrednu proizvodnju i čiji članovi se bave nekim vidom poljoprivredne proizvodnje.

Hrvatska je tradicionalno turistička zemlja, sa brojnim turističkim destinacijama, od kojih ih je većina vezana za morsku obalu i otoke. U Hrvatska je 2018. godine ostvareno 89,7 miliona noćenja i 18,7 turističkih dolazaka. Turistima je na raspolaganju bilo 425 hiljada soba, apartmana i mjesta za kampovanje sa 1,18 miliona kreveta. Procjena je da turizam doprinosi BDP Hrvatske sa 11,4% (Rašić, 2019). Turizam u Hrvatskoj ima izraženu sezonalnost, jer se 2/3 broja noćenja ostvari tokom ljeta,

Potrebe savremenih turista su sve raznovrsnije i uključuju različite vrste doživljaja, a kvalitet turističkog proizvoda čini skup pojedinačnih elemenata koji se razlikuju po sadržini (Demirović i Veselinović, 2017). Moderni turizam se razvija u pravcu da današnji turisti tokom svog boravka

na određenoj destinaciji žele da kombinuju više turističkih sadržaja. Primjetne su promjene u vrijednostima i stavovima turista, te tradicionalni oblici odmora poput boravka u hotelima sa pet zvjezdica na obali mora ostvaruju pad tražnje, a oblici „alternativnog“, nemasovnog turizma bilježe konstantan rast (Demirović i Veselinović, 2016). Đorđević-Milošević i Milovanović (2012) navode da je interes za etno/kulturni/zeleni turizam otvorili novo tržište za lokalno specifične proizvode i usluge što obezbjeđuje nove mogućnosti za način života i ekonomske aktivnosti u ekonomski najzaostalijim ruralnim sredinama. To proizvode i usluge seoskih domaćinstava čini privlačnije turistima, koje privlači porijeklo i ambijent proizvodnje tih proizvoda, i omogućava njihovu prodaju na “pragu” po višim cijenama, bez dodatnih transportnih i drugih zavisnih troškova. Pojava pandemije je takođe jedan broj turista “okrenula” od velikih hotela prema smještajnim jedinicama gdje mogu da borave sami ili u manjim grupama.

U nekoliko dokumenata EU turizam se smatra potencijalno komplementarnom aktivnošću za lokalne zajednice, a posebno za poljoprivredna gazdinstva (Ivona, 2003) koja polazište ima u lokalnoj hrani. Agroturizam daje direktan doprinos održivom razvoju ruralnih područja kroz povećanje prihoda i zaposlenosti na poljoprivrednim gazdinstvima. Bitna je njegova uloga u sprečavanju depopulacije ruralnih područja, jer samozaposelni stanovnici ruralnih područja sa dovoljno prihoda gube motivaciju za njihovo napuštanje. Kako navode Grgić i Hadelan (2016) u kontekstu Hrvatske “agroturizam može biti spas za manja obiteljska gospodarstva”. Ammirato i Felicetti (2014), vide agroturističku farmu kao središte ruralne mreže, mjesto gdje poljoprivredno-prehrambeni proizvodi i turističke usluge zadovoljavaju tražnju potrošača za pronalaženje novih lokacija i priliku za nastavak daljnjih direktnih poslovnih kontakata između turista i drugih aktera u ruralnim zajednicama (npr. kupovina nekretnina ili nepoljoprivrednih proizvoda i usluga), odnosno povod da turisti dođu prvi put u neko mjesto i nastave tu dolaziti i sarađivati sa ljudima u toj ruralnoj zajednici. Saradnja između stanovnika jednog područja, onih koji pružaju agroturističke usluge i onih koji pružaju neke druge usluge je ključna, a ova saradnja bi se u kontekstu hrvatsko-srpskih odnosa mogla podvesti pod međusobno povjerenje.

Materijal i metod

Osnovni istraživački metod korišten za ovu raspravu je logičko zaključivanje na bazi pregleda literature i situacione (SWOT) analize, uz korištenje metoda analogijske indukcije i sinteze i predstavljanje rezultata metodom modeliranja. Podaci i činjenice korištene u istraživanju prikupljeni su pregledom literature, knjiga, časopisa i web izvora. Istraživanje rezultira prijedlogom koncepta koji je dobra osnova za izradu i realizaciju jednog posebnog cjelovitog projekta, ali se predloženi koraci mogli preduzimati i pojedinačno.

Rezultati

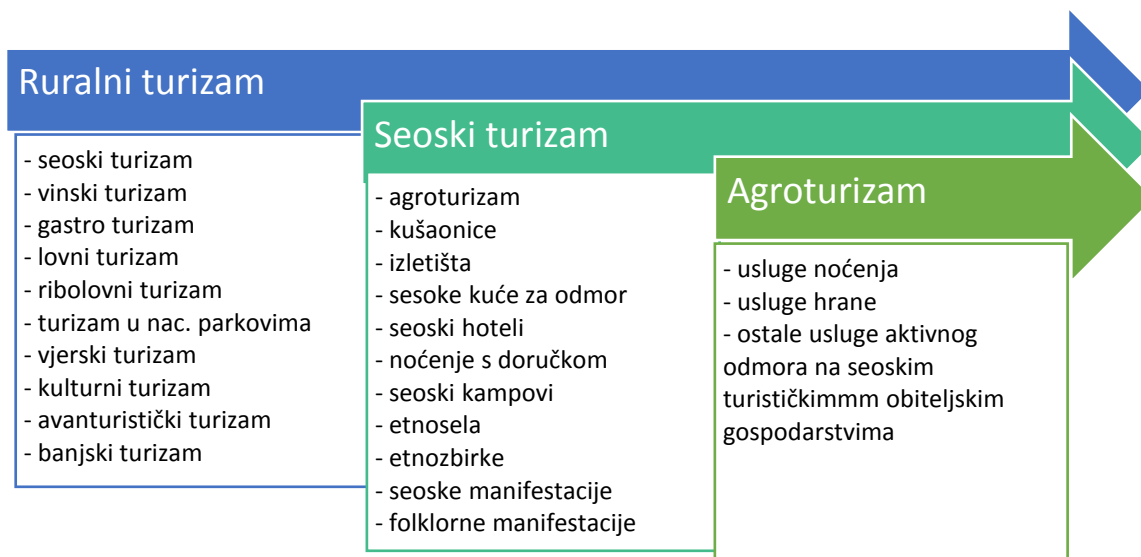
Dosta povratničkih porodica u Hrvatskoj vratilo se u Sjevernu Dalmaciju, Baniju i Slavoniju, na svoja ranija seoska imanja koja se nalaze u ruralnim područjima i najčešće imaju status porodičnih porodičnih gazdinstava (PPG) ili obiteljskih porodičnih gospodarstava (OPG), prema terminologiji koja se koristi u Hrvatskoj. Jedan od načina ekonomske reintegracije povratnika je njihovo samozapošljavanje, koje se najčešće dešava u poljoprivredi, s obzirom da je to i najjednostavniji način, jer povratnici posjeduju u vlasništvu resurse za bavljenje poljoprivrednom proizvodnjom. Starenje stanovništva jedna od važnih odlika stanovništva Sjeverne Dalmacije. Međutim, starije stanovništvo je nosilac znanja i iskustva u određenim poslovima i usmeni su prenosioci istorije, priča i legendi, koje se prenose generacijama unazad, a poznato je da su brojni turistički lokaliteti

zasnovani upravo na usmenim pričama i legendama čiji autori u velikom broju slučajeva nisu poznati (Arsenović, 2018).

Značajan broj povratnika u Hrvatskoj vratio se u Dalmatinsku Zagoru koja je zaleđe turistički razvijenih i prepoznatljivih destinacija na obali Jadranskog mora. Pored morske obale tu je i nacionalni park Krka, ali i druge turističke atrakcije (planine, rijeke, vodopadi, manastiri). Sve više turista su pobornici aktivnog turizma (planiranarenje, biciklizam, rafting, kanjonjoning, paraglajding), a mjesto zadovoljavanja takvih želja i potreba je ruralno područje. Samim tim ruralna područja koja naseljavaju srpski povratnici predstavljaju potencijalno privlačne destinacije za dodatne turističke posjete stranih i domaćih turista koji borave na jadranskoj obali ili posjećuju nacionalne parkove. Dodana vrijednost za povratnička ruralna domaćinstva mogla bi se ostvariti kroz prodaju poljoprivrednih proizvoda u kombinaciji sa pružanjem turističkih usluga. Na osnovu pregleda literature može se konstatovati da do sada nisu rađena istraživanja stavova lokalnog stanovništva prema ruralnom turizmu na području Sjeverne Dalmacije (Blešić i Pivac, 2019).

Ruralni turizam agroturizam, zeleni turizam, seoskim turizam, ekoturizam, prirodni turizam, se često poistovjećuju, a ono što spaja ove oblike turizma jeste to što se odvija na ruralnim područjima (Galić i Vaško, 2019). Međutim, kada se uđe dublje u njihovu suštinu, između prethodnih oblika turizma postoje, nekada više, a nekada manje, jasna razgraničenja. Agroturizam predstavlja "simboličan odnos između turizma i poljoprivrede" (FAO, 2021), odnosno oblik turizma čije su aktivnosti usmjerene direktno na poljoprivredu i koristi jedinstvenu ponudu ruralnih poljoprivredno bogatih zajednica (Ecotourism World, 2020). Na taj način porodična poljoprivredna gazdinstva postaju turistička poljoprivredna gazdinstva, odnosno „turistička seoska obiteljsko gospodarstvo (TSOG)", kako ih definiše Priručniku za bavljenje seoskim turizmom, hrvatskog Ministarstva turizma (Baćac, 2011). Prihvatajući polazni uslov da agroturizam mogu da nude isključivo poljoprivredna gazdinstva ona na taj način diversifikuju svoju djelatnosti i obezbjeđuju dodatne izvore prihoda, koji mogu i da nadmaše prihode od poljoprivrede. S obzirom da su nedovoljno prihodi često motiv za migracije iz ruralnog prostora i migracije iz zemlje, agro i seoski turizam mogu biti jedan od bitnih faktora zaustavljanja negativnih demografskih kretanja i revitalizacije ruralnih prostora. Agroturizam pruža priliku i za samozapošljavanje, te realizaciju poduzetničke inicijative adaptacijom, uređenjem i eksploatacijom seljačkog gospodarstva u turističke svrhe (Marušić, 2017). Prema Bršćić i sar. (2011) agroturističku djelatnost karakteriše uključenost cijele porodice u poslove vezane uz poljoprivredu, ali isto tako i uz ugostiteljsko-turističke poslove. Porodice najčešće nemaju jasno podijeljene poslove između članova, nego svi članovi u domaćinstvu međusobno pomažu jedni drugima, od djece do najstarijih.

Pojmovi ruralnog i agroturizma se često poistovjećuju, a njihova ponuda preklapa i nadopunjuje. Agroturizam se, u pravilu, smatra podskupom seoskog turizma, a seoski turizma podskupom ruralnog turizma. Sznajder i Prezborska (2004) navode devet grupa turističkih proizvoda koje svrstavaju i u ruralni i u agroturizam: (1) smještaj u ruralnom području/na farmama; (2) ishrana u ruralnim područjima/na farmama; (3) izvorni (pravi) agroturizam; (4) direktna prodaja ruralnih/poljoprivrednih proizvoda; (5) etnografski događaji i doživljaji; (6) sportske aktivnosti u ruralnim područjima/na farmama; (7) terapija u ruralnim područjima/na farmama; (8) rekreacija u ruralnim područjima/na farmama; (9) zabava u ruralnim područjima/na farmama. Oni izvornim agroturizmom smatraju samo one turističke usluge koje se ne mogu obezbijediti izvan farme. O različitim pristupima u definisanju agroturizma pisali su i Arroyo i Barbieri (2013).

Slika 1. Odnos ruralnog, seoskog i agro turizma
(prilagođeno prema Baćac, 2011)

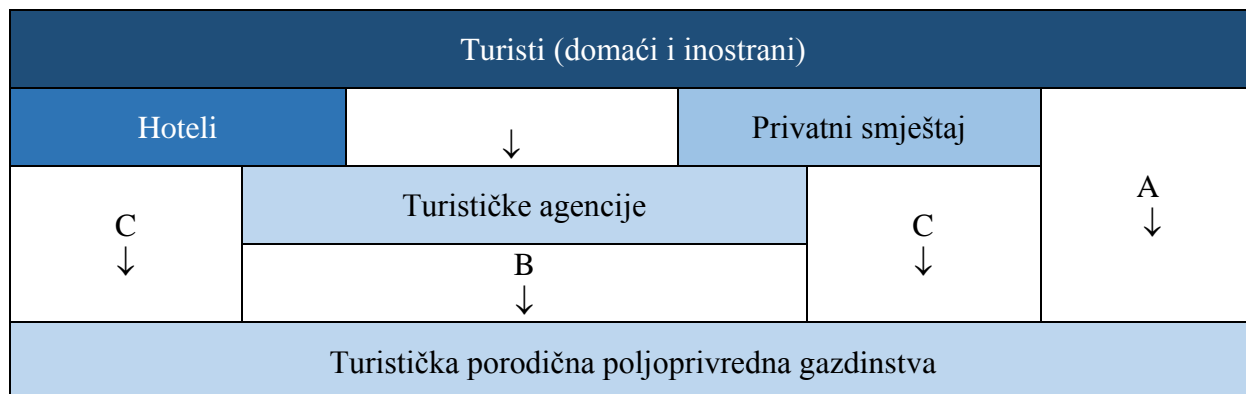
Motivi za dolazak turista na poljoprivredna gazdinstva su konzumiranje hrane izvorno proizvedene i pripremljene ta tom gazdinstvu. Naravno da turisti preferiraju posebne, tradicionalne, načine pripremanja hrane, odnosno vrste jela koje ne mogu da naruče u restoranima. Prednost PPG je u tome što se hrane priprema od svježih sirovina, a turisti čak mogu da učestvuju u tom procesu. Motiv je konzumiranje hrane u posebnom ambijentu ruralne sredine, u objektima tradicionalne arhitekture i uz priče domaćina o istoriji i tradiciji posjećenih područja. U slučaju većih grupa, program može biti dopunjen muzičkim sadržajima (klape, gusle, folklorni nastupi). Individualni i porodični gostu mogu poželjeti da prenoće na gazdinstvu, kombinujući usluge konzumiranja hrane sa smještajem. Iz te baze (seoskog domaćinstva) oni mogu posjećivati okolne prirodne, kulturne, vjerske, rekreativne i druge atrakcije. Turisti koji posjete agroturističko gazdinstvo obično kupuju dodatne poljoprivredne proizvode ili proizvode kućne radinosti koje nose sa sobom. Svi ti proizvodi na taj način prodaju se po znatno višim cijenama u odnosu na klasičnu prodaju preko nekoliko posrednika. Izvor ostvarivanja prihoda može biti i sam ambijent poljoprivrednog gazdinstva, jer turisti preferiraju da vide i maze domaće životinje, da gledaju kako se izvode pojedini radovi ili da i sami u tome učestvuju (da ima se obezbijedi kratka obuka npr. za pripremanje sira, vina, rakije, maslinovog ulja, hljeba, kobasica i sl.). Ili da uče da boćaju ili sviraju neki muzički instrument.

Iako u korištenju agroturističkih usluga prednjače inostrani turisti, sve je više i domaćih turista koji su zasićeni klasičnim, jednoličnim, turističkim sadržajima zbog čega žele da promjene način odmora ili da tokom odmora kombiuju više vidova turizma i više turističkih sadržaja.

Slika 2. Pravci uključivanja porodičnih poljoprivrednih gazdinstava u pružanje usluga agroturizma

Jedna od kritičnih tačaka u modelu uključivanja porodičnih poljoprivrednih gazdinstava u pružanje turističkih usluga je njihovo povezivanje sa potencijalnim turistima, odnosno načini kako da turisti pronađu ta gazdinstva i dođu do njih. Pored korištenja digitalnih tehnologija i alata za direktnu promociju agroturističkih potencijala (pravac A), posrednici kod dovođenja turista u ruralna područja u zaleđu jadranske obale mogu biti turističke agencije (pravac B) i subjekti koji turistima prodaju druge turističke proizvode, prije svega hoteli i pružaoci usluga privatnog smještaja (pravac C), čija se atraktivnosti povećava kombinovanjem sa agroturizmom. Ovo naročito važi za područje Sjeverne Dalmacije, gdje veliki broj turista tradicionalno dolazi zbog kupanja i drugih sadržaja koje obezbjeđuju morska obala i otoci. Ovdje se javlja potreba uspostavljanja povjerenja i saradnje pružalaca primarne turističke ponude i pružalaca dodatne turističke ponude (povratnička poljoprivredna gazdinstva).

Slika 3. Model posredovanja u dovođenju turista na agroturistička poljoprivredna gazdinstva

Zašto bi turisti koji su smješteni u hotelim i privatnom smještaju na jadranskoj obali posjećivali porodična poljoprivredna gazdinstva u zaleđu Sjeverne Dalmacije? Neki od odgovora su:

- zbog smještaja na putu prema morskim turističkim destinacijama i u povratku;
- zbog konzumiranja, naročito tradicionalne, hrane i pića;
- zbog posjete autentičnom životnom i radnom ambijentu;
- zbog učešće u obavljanju poljoprivrednih i zanatskih radova;
- zbog kupovine poljoprivrednih proizvoda u svježem ili prerađenom stanju;
- zbog kupovine proizvoda domaće radinosti napravljenih na PPG.

U nastavku je prikazana SWOT analiza mogućnosti uključivanja povratničkih PPG u turističku ponudu Sjeverne Dalmacije.

Snage	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> – Tradicija bavljenja poljoprivredom; – Autentičan prirodni ambijent; – Nezaposlena radna snaga; – Pripadnost prepoznatljivima turističkim destinacijama; 	<ul style="list-style-type: none"> – Starenje stanovništva; – Neorganizovanost ponude PPG-ova; – Nedorečeni turistički proizvodi; – Slaba promocija; – Nepoznavanje stranih jezika;
Šanse	Pretnje
<ul style="list-style-type: none"> – Blizina atraktivnih turističkih destinacija; – Povezivanje sa pružiocima drugih turističkih usluga; – Digitalizacija; 	<ul style="list-style-type: none"> – Međuteničke tenzije i nepovjerenje; – Neorganizovanost; – Nedostatak programa i fondova za podršku unapređenju ponude;

Slika 4. SWOT analiza mogućnosti uključivanja povratničkih PPG u turističku ponudu Sjeverne Dalmacije

Polazeći od pretpostavke da tražnja za uslugama agroturizma postoji, dalje istraživanje ide u pravcu identifikovanja šta je potrebno uraditi da se zadovolji tražnja, odnosno povežu tražnja i ponuda agroturističkih usluga. Da bi se učinio pomak u razvoju agroturizma na povratničkim porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima trebalo bi slijediti sljedeće korake:

- 1) Identifikovati PPG potencijalne pružaoce usluga agroturizma;
 - 2) Inventaristi resurse koje PPG posjeduju i njihovu ulogu u pružanju usluga agroturizma;
 - 3) Koncipirati turističke proizvode koje bi seoska TPPG mogla da pruže;
 - 4) Izvršiti dodatna ulaganja da se kompletiraju turistički proizvodi TPPG;
 - 5) Izvršiti obuku članova TPPG za pružanje turističkih usluga;
 - 6) Izvršiti promociju agroturističke ponude;
 - 7) Povezati agroturistička PPG sa pružiocima drugih turističkih usluga (hoteli, turističke agencije, web sajtovi);
 - 8) Obezbijediti zajedničko pružanje logističkih usluga za PPG koja pružaju turističke usluge.
- (1) Nisu sva seoska gazdinstva sposobna i spremna da se bave pružanjem usluga agroturizma, tako da je prvi korak identifikovanje onih koji imaju mogućnosti i želju da pružaju tu vrstu usluga (uključujući i ona koja se već bave tom djelatnošću).
- (2) Sljedeći korak je inventarizacija resursa za pružanje usluga agroturizma kojima zainteresovana PPG raspolažu, od smještajnih kapaciteta, preko poljoprivredne infrastrukture, do radne snage vješte i sposobne za pružanje pojedinih usluga (npr. kuhanje).

- (3) Zavisno od identifikovanog broja pružalaca agroturističkih usluga treba koncipirati i tipizirati turističke proizvode (smještaj, hrana, zanatstvo, prodaja poljoprivrednih proizvoda) koji će predstavljati osnovu njihove zajedničke ponude. Kreativna ponuda može stvoriti novu dimenziju u turističkoj ponudi (Pivac i Blešić, 2019). Da bi se postigli bolji rezultati agroturizma (i uopšteno ruralnog turizma), potrebna je strategija zasnovana na valorizaciji regionalnog ekološkog, kulturnog i historijskog naslijeđa i valorizacija tradicionalnih poljoprivrednih proizvoda (Ivona, 2003).
- (4) Na većini TPPG će biti neophodna dodatna investiciona ulaganja u njihovo opremanje za pružanje turističkih usluga za čije pružanje su zainteresovani. Ukoliko se ta ulaganja o određenoj mjeri subvencionišu, broj onih koji će se odlučiti za investicije će biti veći. Generalno, čitav koncept razvoja agroturističkih usluga bi se mogao „upakovati“ u jedan projekat za koji bi se moglo obezbijediti sufinansiranje iz evropskih fondova.
- (5) Takođe, bilo bi nužno izvršiti obuke članova tih domaćinstava za pružanje turističkih usluga, unapređenje njihovih gastronomskih, komunikacionih i drugih vještina. Prema Bršić i sar. (2010) ljudi koji se bave agroturističkom aktivnošću moraju imati vrlo različita znanja kako bi mogli ispuniti uslove za pružanje agroturističkih usluga, zbog čega ljudski resursi imaju ključnu ulogu u razvoju agroturističke ponude. Kroz adekvatne i ciljano pripremljene treninge može se nadopuniti nedostatak specijalističkih znanja i te obuke trebaju biti dio razvoja kompletnog agroturističkog paketa.
- (6) Bitna aktivnost je promocija zajedničke agroturističke ponude. Primjera takve promocije ima u zemljama regiona i šire. Npr. promocija seoskih domaćinstava u Crnoj Gori (Ministarstvo održivog razvoja i turizma Crne Gore (2021) ili promocija pružalac turističkih usluga u predjelu dinarskog masiva (Via Dinarica, 2021). Unapređenju promocije pogoduje masovni prelazak na korištenje digitalnih medija i ICT tehnologija u komunikaciji, što je znatno snizilo troškove promocije.
- (7) Ključna aktivnost mogla bi biti povezivanje pružalaca usluga agroturizma sa pružaocima drugih turističkih usluga u regionu Sjeverne Dalmacije i sa posrednicima u povezivanju pružalaca i korisnika turističkih usluga. Demirović i Veselinović (2017) skreću pažnju da se problemi u ruralnom turizmu koji doprinose smanjenju konkurentnosti ogledaju, između ostalog, i u postojanju jake konkurencije umjesto saradnje među ponuđačima turističkih proizvoda i usluga u ruralnim prostorima. Ammirato i Felicetti (2014) naglašavaju potrebu uspostavljanja mreže institucija u koje zajednički učestvuju u pružanju usluga agroturizma, a u kojima su pored farmi (PPG) učestvuju i turističke agencije, javne institucije, lokalna radna snaga, prodavnice, restorani, zanatlije, tereni za sportske i rekreativne aktivnosti i prevoznici. S obzirom na historijsko naslijeđe iz početka devedesetih godina prošlog vijeka, pretpostavka za ulazak zajednički u agroturistički projekat osoba različite nacionalnosti nužni su uspješan i stalan međunacionalni dijalog i saradnja.
- (8) Problem pojedinačnim PPG-ovima mogu biti i logističke usluge kao što su knjigovodstvo, finansije, bukiranje, nabavka namirnica, pranje posteljine i sl. Nedovoljni kapaciteti i nedovoljna podrška ruralnom turizmu ukazuju na neophodnost uspostavljanja servisnih centara za razvoj ljudskih resursa, kao i pratećih struktura za podršku, kako bi se omogućio razvoj kapaciteta ljudskih resursa u ruralnom turizmu (Đorđević-Milošević i Milovanović, 2012).

U rješavanju pojedinih koraka i njihovom objedinjavanju u agroturistički paket, kao i integrisanju agroturizma u turističku ponudu Sjeverne Dalmacije, korisno je angažovati eksperte, koji će uraditi potrebne analize i iskoristiti dobre prakse iz drugih regiona prilagođene lokalnim uslovima. U realizaciji ideje ekspanzije agroturističkih usluga koristan je Priručnik za bavljenje seoskim turizmom (Baćac, 2011), korak po korak od ideje do uspješnog poslovanja, koje je pripremio Ministarstvo turizma Republike Hrvatske, naročito u pogledu savjeta oko uređenja turističkih porodičnih poljoprivrednih gazdinstava, organizacije usluga i registracije. Sličan priručnik dostupan je i u izdanju Turističke organizacije Vojvodine (2015). Korisne sugestije daju i Grgić i Hadelan (2016), a pojedine primjere dobre prakse OECD (2016).

Primjeri dobre prakse

Via Dinarica je mreža planinskih staza u Dinarskim Alpima. Via Dinarica je ujedno i projekat koji finansira unapređenje turističke infrastrukture i kapaciteta, a proteže se na šest država i jednu teritoriju: Slovenija, Hrvatska, BiH, Crna Gora, Srbija, Kosovo i Albanija. Kroz Sjevernu Dalmaciju prolaze dvije staze, tzv. plava i bijela. Na web stranici Via Dinarica besplatno se promoviše i ponuda ruralnog i agroturizma, ali je područje Dalmacije zastupljeno sa svega tri objekta, dok je u BiH predstavljena daleko brojnija i raznovrsnija ponuda.

EU4Business je projekat IPA programa predpristupne pomoći koji se realizuje na području Bosne i Hercegovine u okviru kojega je 20 miliona EUR alocirano za podršku razvoju turizma u BiH. Posredstvom tog programa finansiran je i projekat "Poljoprivreda i agroturizam kao šansa za posao".

U okviru ERASMUS programa finansiranog od strane EU realizovan je LANDS (Linking Agriculture and Tourism) projekat u okviru kojega je održan niz treninga iz domena agroturizma i proizvedeni su materijali za obuku koji su dostupni na web stranici tog projekta i besplatni za dalje korištenje.

Zaključak

Jedan dio srpskih povratnika vratio se u Sjevernu Dalmaciju, a značajan broj ih živi u ruralnim područjima i bavi se poljoprivredom. S obzirom na obim poljoprivrednih aktivnosti, prihodi od poljoprivrede su mali i povratničkim seoskim gazdinstvima obezbjeđuju male prihode. Prilika za ostvarivanje dodatnih prihoda je pružanje usluga agroturizma od strane seoskih porodičnih poljoprivrednih gazdinstava. Razvoju agroturizma pogoduje i činjenica da Sjeverna Dalmacija, odnosno njen dio na jadranskoj obali, ima razvijen morski turizam i agroturizam može biti uspješna dopuna postojeće turističke ponude. Da bi se agroturizam razvio (jer on u određenim oblicima već postoji) i integrisao u postojeću turističku ponudu neophodno je preduzeti određene aktivnosti od kojih većina zahtjeva dodatne ljudske i finansijske resurse, zbog čega bi bilo svrsishodno sve te aktivnosti objediniti u jedan integralni projekat koji bi imao poseban izvor finansiranja i organizacionu strukturu. Međutim, i bez tog projekta, sa postojećim resursima može se unaprijediti ponuda agroturizma u Sjevernoj Dalmaciji i u nju uključiti više seoskih poljoprivrednih gazdinstava, što bi potpomoglo ekonomsku reintegraciju povratnika.

Summary: Social inclusion and access to employment remain challenges for Serb returnees in Croatia. Returnee settlements are located in the hinterland of touristic destinations on the Adriatic coastline where are mostly accommodated foreign tourists who have created touristic awareness and need to combine different touristic facilities during their stay on the primary touristic destination. In addition to them, there are more and more tourists who decide to spend their

weekends and holidays primarily in rural areas, which favours the development of agritourism. In this context, agritourism, integrated in the offer of rural tourism, can be a successful supplement of the basic offer to tourists staying on the coastline or particular touristic product, and for returnee family agricultural households the provision of touristic services can be good source of basic or additional income. Agritourism is already present to a certain extent in touristic offer of North Dalmatia, and in order to be further developed and returning Serb population to a great extent involve in the provision of this type of services, necessary preconditions are interethnic dialogue and reconciliation. All participants in the project of development agritourism in Northern Dalmatia would benefit economically from this cooperation, so it would be an example of a "win-win" combination in which each participant gains something and loses nothing.

Keywords: agrotourism, returnee family agricultural households, North Dalmatia.

Literatura

1. Ammirato, Salvatore, Felicetti, Alberto Michele (2014). (The Agritourism as a Means of Sustainable Development for Rural Communities: A Research from the Field. *International Journal of Interdisciplinary Environmental Studies*, Vol. 8(1), 17-29. <https://doi.org/10.18848/2329-1621/CGP/v08i01/53305>
2. Arsović Daniela (2018). Demografski razvoj i perspektiva stanovništva Sjeverne Dalmacije, zbornik radova naučnog skupa „Srpsko-hrvatski odnosi u XX vijeku“, Srpsko-hrvatski odnosi i pomirenje, Novi Sad i Udruga za povijest, suranju, i pomirenje, Golubić (Obrovački), Novi Sad - Golubić.
3. Arsović Daniela (2020). Demografske promjene stanovništva srpske nacionalne pripadnosti u Hrvatskoj, zbornik radova naučnog skupa „Srpsko-hrvatski odnosi u XX vijeku“, Srpsko-hrvatski odnosi i pomirenje, Novi Sad i Udruga za povijest, suranju, i pomirenje, Golubić (Obrovački), Novi Sad - Golubić,
4. Baćac Robert (2011). Priručnik za bavljenje seoskim turizmom - Korak po korak od ideje do uspješnog biznisa, Ministarstvo turizma Republike Hrvatske.
5. Blešić Ivana, Pivac Tatjana (2019). Mogućnosti za razvoj kreativnog turizma u ruralnim područjima Bukovice, zbornik radova naučnog skupa „Srpsko-hrvatski odnosi u XX vijeku“, Srpsko-hrvatski odnosi i pomirenje, Novi Sad i Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Novi Sad - Golubić.
6. Blešić Ivana, Pivac Tatjana (2019), Značaj istraživanja stavova lokalnog stanovništva za razvoj ruralnog turizma u Sjevernoj Dalmaciji, zbornik radova naučnog skupa „Srpsko-hrvatski odnosi, izbjeglištvo, ideologije kao faktor izgradnje identiteta“, Srpsko-hrvatski odnosi i pomirenje, Novi Sad i Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Novi Sad – Golubić.
7. Bršić Kristina, Franić Ramona, Ružić Drago (2010). Zašto agroturizma – mišljenje vlasnika. *Journal of Central European Agriculture*, Vol. 11, No. 1, 31-42.
8. Demirović Dunja, Janko Veselinović (2016). Kreiranje ruralnog turističkog proizvoda u zadarskom zaleđu na primjeru Golubića (Obrovačkog), zbornik radova naučnog skupa „Izbeglice, povratnici i prognanici – izazovi za savremenu Evropu i Zapadni Balkan“, Srpsko-hrvatski odnosi i pomirenje, Novi Sad i Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Novi Sad - Golubić.
9. Demirović Dunja, Veselinović Janko (2017). Značaj vjerskih objekata za razvoj turizma u Obrovačkom kraju (Hrvatska), zbornik radova naučnog skupa „Hrvatsko-srpski odnosi, identitet i ekonomija u 21. veku“, zbornik radova naučnog skupa "Srpsko-hrvatski odnosi i pomirenje", Novi Sad i Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Novi Sada – Golubić,
10. Dorđević-Milošević Suzana, Milovanović Jelena (2012), Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja; Mala poljoprivredna gazdinstva i ruralni turizam u Srbiji, Fakultet za primjenjenu ekologiju Futura, Univerzitet Singidunum, Beograd-Vršac-Budimpešta.
11. Ecotourism World (2020). What is Agritourism, dostupno na <https://ecotourism-world.com/what-is-agritourism/> (pristupljeno 15.08.2021.).
12. Evropska unija (2021). Projekat Poljoprivreda i agroturizam kao šansa za posao, dostupno na <https://kartazaposao.com/o-projektu/> (pristupljeno 15.08.2021.).
13. Evropska unija (2021). LANDS (Linking Agriculture and Tourism) dostupno na <https://www.landsproject.net/downloads/> (pristupljeno 15.08.2021.).

14. FAO (2021). Agro-ecotourism to further sustain rural areas, dostupno na <http://www.fao.org/3/y5558e/y5558e02.htm> (pristupljeno 15.08.2021.).
15. Galić Miloš, Željko Vaško (2020). Razvoj ruranog turizma i sjeverozapadnoj BiH na primjeru lokaliteta Pecka, zbornik radova naučnog skupa „Srpsko-hrvatski odnosi, izbjeglištvo, ideologije kao faktor izgradnje identiteta“, Srpsko-hrvatski odnosi i pomirenje, Novi Sad i Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Novi Sad - Goublić.
16. Grgić Ivo, Hadelan Lari (2016). Agroturizam – budućnosti i prilika, Mali gospodarski savjetnik, 40-51.
17. Ivona Antoinetta (2003). Farm tourism and rural development. A successful combination? A local experience. Proceedings of the Conference the Cultural Turn in Geography, 18-20 September 2003, Gorizia, Italy.
18. Ministarstvo održivog razvoja i turizma Crne Gore (2021). Seoska domaćinstva u Crnoj Gori, brošura, dostupna na <https://see.montenegro.travel/dokumenti/seoska-domacinstva-u-crnoj-gori.pdf> (pristupljeno 15.08.2021.).
19. Marušić Michaela (2017). Utjecaj agroturizma na socio-ekonomski razvoj Primorsko-goranske županije, *Agroeconomia Croatica*, Vol. 7, Broj 1, 109-116.
20. OECD (2016). Global Relation Policy Handbook: Fostering Tourism Competitiveness in Southeast Europe.
21. Rašić Ivana (2019). Turizam, Sektorske analize, godina 8, broj 72, Ekonomski institut, Zagreb.
22. Sznajder Michal, Przeborska Lucyna (2004). Identification of rural and agri-tourism products and services. *Rocz. AR Pozn.* CCCLIX, Ekon. 3: 165-177.
23. Turistička organizacija Vojvodine (2015). Priručnik za seoski turizam.
24. UNHCR Hrvatska (2021). Dostupno na <https://www.unhcr.org/hr/gdje-radimo/povratak-pripadnika-srpske-nacionalne-manjine-u-hrvatsku> (pristupljeno 15.08.2021.).
25. Via Dinarica web stranica (2021), dostupno na <https://www.viadinarica.com/index.php/en/> (pristupljeno 15.08.2021.).
26. Arroyo Gil Claudia, Barbieri Carla (2013). Defining agritourism: A comparative study of stakeholders' perceptions in Missouri and North Carolina. *Tourism Management*, 37(2013), 39-47.

